

93, 160; III, 242-243; VI, 203, 601; Kemal Zeki Gencoşman, *Türk Destanları*, İstanbul 1972, s. 516-522; Harun Tolasa, *Ahmed Paşa'nın Şiir Dünyası*, Ankara 1973, s. 25, 194; E. Kemal Eyüboğlu, *On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*, İstanbul 1975, II, 322; İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiir Sözlüğü*, Ankara 1989, I, 509-510; M. Nejat Sefercioğlu, *Nev'î Divânı'nın Tahlili*, Ankara 1990, s. 26; H. İbrahim Şener, "Neşâtî'nin Hilve-i Enbiyâsı", *DÜİFD*, I (1983), s. 294; "İsmail", *TDEA*, V, 2; Güney Kut, "Abdülvâsi Çelebi", *DİA*, I, 283-284; Mustafa Uzun, "Hilve", a.e., XVIII, 46.

MUSTAFA UZUN

İSMÂİL

Tuna deltasında
eski bir Osmanlı kalesi
ve kasabası.

Bugün Ukrayna Cumhuriyeti'nde Besarabya'nın güneyinde, Bucak denilen kesimde, Tuna'nın Karadeniz'e dökülen kollarından biri olan Kilya üzerinde Romanya sınırına yakın önemli bir liman şehri olup Türkçe söylenişine benzer şekilde İzmail adıyla anılır.

XVI. yüzyılda bir Osmanlı kasabası olarak kuruldu. Kasabanın bulunduğu yerde eski bir yerleşme yeri olup olmadığı bilinmemektedir. Buranın bir Ceneviz kalesi olarak kurulduğu yolundaki iddialar doğru değildir. 889 (1484) yılında II. Bayezid'in kapitanlarından İsmâil Bey tarafından ele geçirildiği için İsmâil adıyla anıldığı şeklinde Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiler başka kaynaklarla doğrulanamamaktadır. Şehrin adının kumluk yer anlamına gelen Smil'in Türkçeleşmiş şekli olduğu iddiası Slavca bazı nehir adlarına dayalı etimolojik yakıştırmalar dışında sağlam bir kaynağa dayandırılmamaktadır (Dron, sy. 23-24 [1995], s. 103-104). İsmâil'in de içinde bulunduğu bölgenin II. Bayezid'in Kili ve Akkırman'ı alması sonucu Osmanlı hâkimiyetine girdiği tahmin edilmektedir. Söz konusu bölgede öteden beri Tatar kabilelerinin varlığı bilindiğine göre İsmâil adının bunlarla ilgili olması ve küçük bir Tatar yerleşmesi olarak kurulmuş bulunması kuvvetle muhtemeldir. Daha geç tarihli belgelerdeki eskiye yönelik atıflardan İsmâil'in Tuna üzerinde hayli hareketli bir geçit yeri olduğu anlaşılmaktadır. 945'teki (1538) Boğdan seferi sonrasında Osmanlı idaresinin Bender havalisine doğru genişlemesiyle kuzeyde Ukrayna steplerinden ve batıda Tuna boyundan Karadeniz'e, oradan da İstanbul'a uzanan güzergâhtaki gelişmeye

aday iskân merkezleri arasında yer alan İsmâil'in adına resmî kayıtlarda ilk defa 16 Rebûlâhîr 967 (15 Ocak 1560) tarihli bir hükümde rastlanır. Buna göre Boğdan Voyvodası Aleksandr, Akkırman sancak beyinin Tuna üzerinde İsmâil adlı bir yerde "köy kondukmak" istediğini, eskiden burada bir köy bulunduğunu, ancak ahalisinin "yaramaz" olması sebebiyle harap hale geldiğini, burada bir köy kurulursa Bender Kalesi civarındaki gayri müslim halka zarar geleceğini şikâyet etmişti (BA, MD, nr. 3, hk. 694, 697).

İsmâil'in bir askerî istihkâm olarak teşkili 998'den (1590) sonra oldu. Ticaretin giderek yoğunlaşmasıyla artma eğilimi gösteren Kazak saldırılarına karşı tahkîm edildi. Bu küçük geçit yeri, artan ticaret sebebiyle yeniden canlandırıldı. Dârüssaâde ağalarından Mehmed Ağa'ya temlik edilerek bir kasaba haline getirilmesi ve emniyetin sağlanması için burada bir küçük askerî istihkâm (palanka) yapılması emredildi (BA, MD, nr. 66, hk. 49). Muharrem 998 (Kasım 1589) tarihli mülknâme de İsmâil Geçidi'nin oldukça tehlikeli bir yer olduğu, sürekli eşkiya tehdidi altında bulunduğu, gelip geçenlerin soyulduğu, bunun için buranın imar ve iskânının gerektiği, bu amaçla Dârüssaâde Ağası Mehmed'e temlik edildiği belirtilmektedir. Ayrıca İsmâil'in bir iskele olduğu, tüccarın uğraması sebebiyle burada bir gümrük oluşturulduğu da ifade edilmektedir (TK, TD, nr. 36). Böylece kasabanın oluşumu için ilk faaliyetler başlatılmış oldu. Nitekim bundan yaklaşık dört yıl sonra yapılan Şevval 1000 (Temmuz 1592) tarihli ilk tahririn sonuçlarını ihtiva eden defterde, İsmâil'in Bender sancağına bağlı bir kaza merkezi statüsünde bulunduğu kayıtlıdır (TK, TD, nr. 71). Tahrir yapıldığı sırada Mehmed Ağa ölmüş, buradan elde edilen vakfa ait vergi gelirlerinin bir kısmı Kudûs ve Haremeyn fakirlerinin ihtiyacına, bir kısmı da İstanbul'daki cami, medrese, dârülhadis, hankah gibi yapılara tahsis edilmişti. İsmâil'in bu ilk sayımına göre burası küçük bir kale (muhtemelen ağaçtan veya topraktan yapılmış bir palanka), onun dışında sivil yerleşme mekânından ibaret fizikî kapasitesiyle kıyaslanmayacak ölçüde kalabalık nüfuslu bir kasaba idi. Kalede otuz altı muhafız bulunuyordu. Kale dışında ise elli üç süvari yerleşmişti. Sivil yerleşme kısmında, kalenin önündeki gölün diğer yakasında yeni kurulmuş Şehreküstü adlı müslüman mahallesinden altmış yedi erkek nüfus kaydedilmişti. Bunların önemli bir kısmı

Tatar asıllıydı. Yine kale dışında olduğu anlaşılan, hristiyanların yaşadığı on mahalle vardı. Bu mahallelerde 1008 erkek nüfus kayıtlıydı. Bütün bu rakamlar, henüz yeni kurulmuş olan bu küçük yerleşme yerinin kısa sürede hızla gelişmiş olduğunu, en az 4-5000 dolayında dâimî bir nüfusu bulunduğunu, bunda vakıf statüsünün ve avâz türü vergi muafiyeti tanınmasının önemli rol oynadığını göstermektedir. Buradaki gayri müslim nüfusunun adlarından anlaşıldığı kadarıyla Boğdanlı, Eflaklı, Kazak-Rus, Rum, Bulgar gibi karışık gruplar oluştuyordu. Daha geç dönemlerde bunlara Ermeni ve yahudiler de katıldı. Kasabanın çevresindeki tarım alanlarının üretim faaliyetleri arasında ziraata dayalı mahsuller, özellikle de buğday, arpa, pirinç gibi tahıllar önde geliyordu. Ayrıca ticarî faaliyetin yoğunluğuna işaret eden ihtisab, pazar bâcı, gümrük rûsûmu da önemli miktarlara ulaşıyordu. Ticaret daha çok hububat, kürk, deri, balık ve esir alışverişine dayalı idi. Meselâ gümrük resmi esir vergisiyle birlikte 6000 akçe dolayındaydı. Önemli miktarda balık avcılığı yapıldığı ve bunların fişlarla ihraç edildiği dikkati çekmektedir.

İsmâil, Osmanlı Habsburg savaşları sırasında Osmanlılar'a karşı ayaklanan Boğdan ve Eflak voyvodalarının müşterek kuvvetlerinin Bucak yöresine yaptıkları akınlardan etkilendi. Bu arada 4000'e yakın Osmanlı askerinin bulunduğu küçük kale bunlar tarafından ele geçirilip içindeki muhafızlar katledildi. Fakat az sonra yeniden Osmanlı idaresi altına girdi. Bunun hemen ardından özellikle XVII. yüzyılın başlarından itibaren şehre yönelik Kazak baskıları arttı. Nitekim 1602'de karşı karşıya kalınan tehlike zor atlatılmıştı. 1609'da ise İsmâil halkı, Kazak ve bazı Tatar topluluklarının saldırıları yüzünden kaleden dışarı çıkamadığından yakınmıştı (BA, MD, nr. 78, hk. 786). Bütün bu tehlikelere karşı İsmâil tahkim edilmeye çalışıldı.

1060'a (1650) doğru Kâtib Çelebi bir geçit yeri olarak önemini vurguladığı İsmâil'i kalesi bulunan, İstanbul'a on beş günlük mesafede, ahalisinin çoğunluğunu gayri müslimlerin oluşturduğu 8000 hanelik büyük bir kasaba şeklinde tarif eder. Hâne sayısı olarak verilen rakam abartılı olmakla birlikte bunun kazanın toplam hâne sayısı olma ihtimali daha kuvvetlidir. Bundan yaklaşık on yıl sonra (1067/1657) burayı gören Evliya Çelebi, İsmâil'de kale bulunmadığından söz eder.

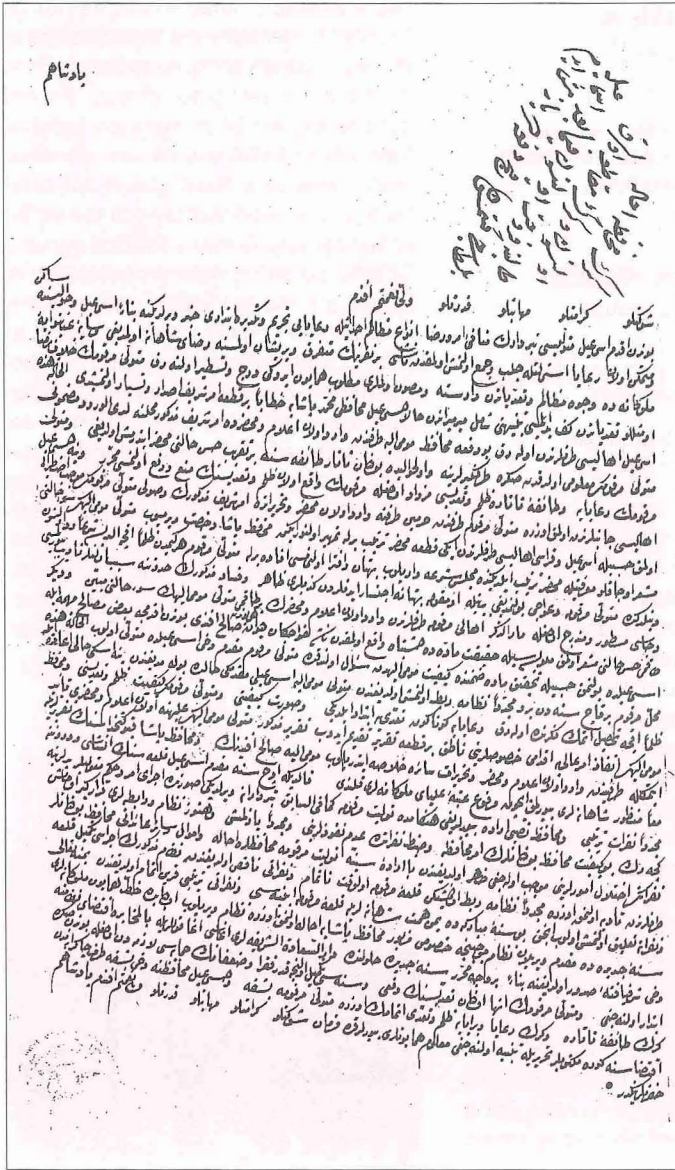
Ancak Evliya Çelebi bu ifadesiyle büyük, taştan surlarla çevrili askeri istihkâmı kastetmiş olmalıdır. Ona göre burası Harameyn Vakfı olduğundan kasabada bu vakfın bir yöneticisi ve onun emrinde 400 adam vardı. Ayrıca bir kadı, gümrük emni ve az sayıda muhafız görev yapıyordu. Toplam hâne sayısı 2000 idi ve bunlar daha çok basit yapıları. Kasabada üç müslüman mahallesi yer almaktaydı; birçok Rum, Ermeni ve yahudi de burada ikamet etmekteydi. Ancak bu ticarî önemine rağmen bedesten, han gibi büyük yapıları yoktu; 800 dükkân mevcut olup halkın önemli bir kısmı ticaretle uğraşıyordu. Ticaret daha çok Eflak ve Boğdanlılar ile ticaret yapıyorlardı. Elde edilen morina, mersin balıkları salamura yapıp Leh, Ukrayna, Moskova diyarına götür-

rülüp satılıyordu (*Seyahatnâme*, V, 106-108). Onun ifadeleri, kalabalık nüfusuna ve yoğun ticaretine rağmen kasabanın fizikî gelişimini henüz tamamlamamış olduğunu göstermektedir. Evliya Çelebi'nin hiçbir dinî mâbedin adından söz etmemesi de ayrıca dikkat çekicidir. Bu konuda sadece bu tür binaların müslüman mahallesinde bulunduğunu söylemekle yetinir. Onun verdiği bilgiler kasabanın, kurulduğundan bu yana sürekli bir hareketliliğe sahne olan geçici iskân merkezlerine benzer tipik bir liman şehri ve geçit mevkii özelliğini sürdürdüğünü, ticaret gerekçesiyle toplanmış, her an dağılmaya müsait bir nüfus yapısına sahip olduğunu düşündürmektedir. Evliya Çelebi Kili, Akkırman ve Boğdan toprağında Kalas kalerileriyle sınırlanan İsmâil kazası dahil-

de birçok Tatar köyünün bulunduğunu da belirtir.

İsmâil'in askerî açıdan önemi, XVIII. yüzyıl başlarındaki Osmanlı-Rus savaşlarının başlamasıyla giderek arttı. 1092-1095 (1681-1684) yıllarında İsmâil sınırları içinde yerleşmiş Nogay kabileleri (BA, MAD, nr. 2915, s. 89; nr. 2947, s. 38) Osmanlılar, Kırım Hanlığı ve Boğdan Voyvodalığı arasında birçok problemin ortaya çıkmasına yol açtı. Bu mesele XVIII. yüzyılın sonlarına kadar sürdü. Tatar mirzalarından Kırım Giray, Nogaylar'la ittifak edip isyan bayrağını çektiğinde, bir süre İsmâil'e gelmiş ve burada kalmıştı. Bu yıllarda Osmanlı tarihi yazarı Şem'dânîzâde Süleyman Efendi de İsmâil nâibliğinde bulunuyordu. Hatta Kırım Hanı Selim Giray'ı üç gün burada ağırlamıştı (*Mür'it-tevârîh*, II/A, s. 70-71, 78). 1184'teki (1770) Rus işgalinden biraz önce kasabayı gören Baron de Tott, Kırım Türkleri ile Osmanlılar arasında bir ticaret merkezi olup tahıl alışverişinde bir depo özelliği taşımakta olduğunu ve İstanbul'a gönderilecek erzakın burada toplandığını, ayrıca özel tabaklanmış keçi derilerinin çok tutulduğunu yazar (*Türkler ve Tatarlar Arasında*, s. 159).

1770'te Rus işgali sırasında kasabanın hristiyan halkının onlara yardım ettiği, müslüman halkın ise burayı boşalttığı belirtilir. Kasaba, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile yeniden Osmanlılar'a verildi. Bunun hemen ardından 1780'den itibaren burası Rus tehdidi altında bulunan Hotin, Bender, Özi kaleleri ve Eflak-Boğdan ve Bucak bölgelerinin yakınında olmak dolayısıyla kuvvetli bir şekilde tahkim edildi. Büyük masraflarla kasabada büyük bir kale inşası başlatıldı (BA, MAD, nr. 5610, s. 226-296). Böylece Ruslar'a karşı Osmanlı ordusunun başlıca askerî üslerinden biri haline geldi. Osmanlı-Rus-Avusturya harbinde (1787-1792), özellikle 1789'da Özi Kalesi'nin düşmesinden sonra askerî bakımdan ön plana çıktı. Buraya çok önem veren Cezayirli Gazi Hasan Paşa kaleyi kuşatan Rus kuvvetlerini bozup geri çekilmeye mecbur bıraktı. Ancak sonradan kale Ruslar'ın eline geçti (15 Reb'ülâhîr 1205 / 22 Aralık 1790). Ruslar kale içindeki askerler yanında sivil halkı da kılıçtan geçirdi; Tuna'ya atlayanlar dışında 22.700 ceset tesbit edildi; toplam kayıplar 30.000'e ulaşıyordu. 9000 hristiyan esir Rusya'ya götürüldü, Rus kayıpları ise 15.000'den fazla idi (*İA*, V/2, s. 1109). Düşmez nazarıyla bakılan İsmâil'in elden çıkması İstanbul'da büyük te-

İsmâil Kalesi ve yöresindeki vakıf reayası hakkında gönderilen bir arıza (BA, HH, nr. 10742)

lâşa yol açtı. Fakat stratejik önemi dolayısıyla Osmanlılar 1792 Yaş Antlaşması ile kaleyi geri aldılar. 1794'te yeni bir tarzda genişletilip tahkim edilen kale iyice sağlamlaştırıldı (BA, MAD, nr. 10421). 1809'daki Osmanlı-Rus savaşı sırasında yeniden Rus işgaline uğradı. 1812 Bükreş Antlaşması ile de Osmanlı hâkimiyeti fiilen ve hukuken sona ermiş oldu.

Rus işgalinden hemen önce kasaba hakkında bilgi veren iki kaynaktaki Osmanlı hâkimiyeti sona ermeden önceki durumu tasvir edilmektedir. Tuna'nın sol kıyısında yer alan ve sadece İsmâil adıyla anılan kasabanın bulunduğu yerde Tuna iki ye ayrılmaktadır. Nehrin bir yanı 1198'de (1784) Ruslar'a karşı yapılan kale ile korunur. Kalabalık nüfusu Türk, Tatar, Moldav, Ermeni ve çoğu zengin yahudilerden ibarettir. Rumeli buğdayı burada toplanır, ambarlara konur, oradan İstanbul'a sevkedilmek üzere Kili'ye gönderilir. İstanbul halkı buna "Kili-İsmâil buğdayı" adını vermiştir (Bijışkyan, s. 104; İnciciyan, sy. 4-5 [1976], s. 121).

Ruslar, İsmâil'in 2 km. aşağısında yeni bir yerleşim yeri kurdular. Sonradan eskisiyle birleşen bu kısım da İsmâil adıyla anıldı. Ruslar kasabadaki bütün camileri yıktılar, burayı yeni göçmenlerle iskân ettiler. 1856'da Kırım Harbi sonrası Osmanlı hâkimiyeti altında kalmak şartıyla Boğdan Beyliği'ne bırakılan İsmâil'in kalesi tahrip edildi. 1878'de yeniden Rus idaresi altına girdi. 1940'ta Besarabya ile birlikte Romanya'ya katıldıysa da 1947'de Sovyetler Birliği'ne terkedildi. Bugün Ukrayna toprakları içinde kalan İsmâil, önemli bir liman şehri olarak gelişmesini sürdürmekte olup 95.000 dolayında nüfusa sahiptir. Gıda ve kırtasiye sanayii önem kazanmıştır. Çevresinde bulunan delta göllerinde yapılan balık avcılığından elde edilen ürünler burada pazarlanır. Ayrıca nehir tersanesine sahip bulunması yönünden önem taşır. Kalesinin harabeleriyle XVI. yüzyıldan kalma olduğu tahmin edilen bir cami kalıntısı mevcuttur.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, MD, nr. 3, hk. 694, 697; nr. 66, hk. 49; nr. 78, hk. 786; BA, MAD, nr. 2915, s. 89; nr. 2947, s. 38; nr. 5610, s. 226-296; nr. 10421, tür.yer.; TK, TD, nr. 36, 71, 162; TSMA, nr. E 7377/1, 2, 7, 10; nr. E 8042/1, 2; nr. E 11851/28, 29; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, Österreichische Nationalbibliothek, Wien, mxt. 389, vr. 57^b-58^a; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, V, 106-108; Şem'dânîzâde, *Mürî't-tevârih* (Aktepe), II/A, s. 70-71, 78; II/B, s. 46-47; Baron de Tott, *Türkler ve Tatarlar Arasında. Onsekizinci Yüzyılda Osmanlı Türkleri* (trc. Reşat Uzman), İs-

tanbul 1996, s. 159; Vâsif, *Târih* (İlgürel), bk. İndeks.; Cevdet, *Târih*, IV, 326; V, 94-96; F. von Smitt, *Der Sturm von Ismail*, Vilna 1830; N. Iorga, *Osmanlı Tarihi* (trc. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1948, V, 191-192; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, bk. İndeks.; P. M. Bijışkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819* (trc. H. D. Andreasyan), İstanbul 1969, s. 104; P. L. İnciciyan, "Osmanlı Rumelisi'nin Tarih ve Coğrafyası", (trc. H. D. Andreasyan), *GDAAD*, sy. 4-5 (1976), s. 121; Ion Dron, "Originea Toponimului Ismail", *Revista de Istorie a Moldovei*, sy. 23-24, Chişinau 1995, s. 103-104; Aurel Decei, "İsmail", *IA*, V/2, s. 1108-1110; T. Menzel - [V. J. Parry], "İsmâ'il", *EI²* (İng.), IV, 185-186.

FERİDUN EMECECI

İSMÂİL I

(bk. ŞAH İSMÂİL).

İSMÂİL II

(إسماعيل)

(ö. 985/1577)

1576-1577 yılları arasında hüküm süren Safevî hükümdarı (bk. SAFEVÎLER).

İSMÂİL b. AHMED

(إسماعيل بن أحمد)

Ebû İbrâhîm el-Emîrî'l-âdil İsmâil b. Ahmed b. Esed es-Sâmânî (ö. 295/907)

Sâmânî hükümdarı (892-907).

234'te (848-49) Fergana'da doğdu. Tâhirîler'in Semerkant ve Fergana emîri Ahmed b. Esed'in oğludur. Emîr Ahmed ölünce büyük oğlu Nasr babasının bölgesinde hüküm sürmeye başladı. Bu arada Saffârî Emîri Ya'küb b. Leys'in Horasan'da Tâhirîler'in hâkimiyetine son vermesi bölgedeki diğer şehirler gibi Buhara'yı da etkiledi. Şehre hâkim olmak için yapılan mücadeleler sırasında Buhara eşrafi fakih Ebû Abdullah'ın etrafında toplandı. Buharalılar'ın, Semerkant Emîri Nasr b. Ahmed'den Buhara'ya bir vali göndermesini istemeleri üzerine Nasr kardeşi İsmâ'il'i buraya vali tayin etti. İsmâ'il'in Buhara emîri, Hüseyin b. Muhammed'in de nâibi olması üzerinde anlaşmaya varıldı. Birkaç gün sonra İsmâ'il şehre girince Hüseyin'i hapsettirip tek başına hâkimiyetini ilân etti (Ramazan 260 / Temmuz 874). Buhara'da hutbeyi ağabeyi Nasr ve kendi adını okutmaya başladı.

İsmâ'il, bir müddet sonra kardeşi Ebû Zekeriyâ Yahyâ'yı yerine vekil bırakıp Semerkant'a gitti. İsmâ'il'in kendisine haber vermeden Semerkant'a gelişinden rahatsız olan ağabeyi Nasr ona pek yüz vermedi. Bir yıl kadar orada kaldıktan sonra Buhara'ya dönen İsmâ'il, şehre hâkim olabilmek için itaatten vazgeçen Buharalılar ile mücadeleye girişti. Sayıları 4000'i bulan eşkıyayı bertaraf etti. 2000 Hârizmlî ile Buhara'ya saldırmak üzere Âmul'e gelen Hüseyin b. Tâhir'i mağlûp etti. Öte yandan ağabeyi Emîr Nasr ile arasındaki gerginlik giderek tırmanıyordu. İsmâ'il, yılda 500.000 dirhem vergi verme taahhüdünü iki defa yerine getiremeyince Emîr Nasr Fergana ve Şâş'taki kardeşlerinden sağladığı büyük bir orduyla Buhara'ya hareket etti (Receb 272 / Aralık 885). Bunun üzerine İsmâ'il Buhara'yı boşaltıp Fârâb'a çekildi. İsmâ'il'in dost ve müttetikî Râfi' b. Herseme'nin teşebbüsüyle iki kardeş arasında anlaşma sağlandı. Buna göre Buhara valiliğine İshak b. Ahmed getirilecek, İsmâ'il de vergileri toplayıp Nasr'a her yıl 500.000 dirhem gönderecekti. Fakat Emîr Nasr, anlaşmada belirtilen yıllık vergiyi alamayınca tekrar bir ordu toplayıp Buhara üzerine yürüdü. Birbirleriyle birkaç defa savaşa girişen iki kardeş son olarak Vâzbdin denilen yerde karşı karşıya geldiler (275/888). Savaş İsmâ'il'in galibiyetiyle sonuçlandı. Ağabeyine çok iyi davranan İsmâ'il onu Semerkant'a geri gönderdi. Nasr hayatının sonuna kadar ailenin reisi olarak kaldı. Dört yıl sonra vefat edince (23 Cemâziyelevvel 279 / 21 Ağustos 892) İsmâ'il bütün Mâverâünnehir'e hâkim oldu; Buhara'yı Sâmânî Devleti'nin başşehri yaptı. Abbâsî Halifesi Mu'tazid-Billâh 280 (893) yılında İsmâ'il'in Mâverâünnehir'e hâkimiyetini

İsmâil b. Ahmed'in türbesi - Buhara

